

ՊԱՏՐԻԿ ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ

ԵՐԵՐՈՒՅՔ ՀՆԱՎԱՅՐԻ 2013-2014 ԹԹ. ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հետազոտությունների արդյունքները ներկայացնելուց առաջ, հարկ է հիշատակել անմոռանալի գործընկեր և վաստակավոր հնագետ-երկրաչափ Ժորժ Մարշանին, որը վախճանվեց 2014 թ. գիտարարի ժամանակ (Georges Marchand – 16/06/1951 – 15/06/2014): Թե՛ մարդկային և թե՛ մասնագիտական առումներով սա շատ ծանր մի կորուստ էր արշավախմբի համար:

1. LA3M-ի հայ-ֆրանսիական հնագիտական արշավախումբը Երեւոյ-
բում:

2009 թ. սկսած Շիրակի երկրագիտական թանգարանը¹ և Էքս-Մարսել համալսարանի² LA3M հնագիտական լաբորատորիան³ համատեղ հետազոտություններ են իրականացնում Շիրակի մարզի երեքուկի վաղ քրիստոնեական ու միջնադարյան հնավայրում: Ամեն տարի մոտ մեկ ամիս տևողությամբ գիտարշավ է կազմակերպվում այդ հնավայրում:

Ուսումնասիրությունն ունի միջմասնագիտական ուղղվածություն և ընդգրկում է զուգահեռաբար մի քանի բնագավառներ՝ հայագիտություն ու աղբյուրագիտություն, արվեստի ու ճարտարապետության պատմություն, կառույցների հնագիտություն, դասական հնագիտություն, երկրահնագիտություն: Միաժամանակ հնավայրի պահպանումը, բարեկարգումն ու արժեվորումը և կապը դրա հարևանությամբ ապրող համայնքի հետ նույնպես ուշադրության առարկա են:

¹ Որպես ՀՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ներկայացուցիչներ տեղում արշավախմբի աշխատանքներին մասնակցում են Շիրակի երկրագիտական թանգարանի աշխատակից, հնագետ, պատմահնագիտական ժառանգության տեսուչ, պ. գ. թ. Լարիսա Եգանյանը, և թանգարանի տնօրեն, հնագետ, պ. գ. թ. Համազասպ Խաչատրյանը: Վերջինս արշավախմբի համադիմականն է:

² Aix-Marseille Université, CNRS, LA3M, UMR 7298, 13094 Aix-en-Provence, France.

³ Laboratoire d'Archéologie Médiévale et Moderne en Méditerranée (LA3M, UMR 7298), AMU / CNRS, Aix-en-Provence = Միջերկրածովյան ավազանի միջնադարյան և նոր [moderne = XV-XVIII դդ.] հնագիտության փորձարան [լաբորատորիա], Էֆս-ան-Պրովանս: Արշավախմբի ֆրանսիացի անդամներն են Paul Bailet, Andreas Hartmann-Virnich, Christophe Jorda, հանգուցյալ Georges Marchand, Damien Martinez, Laurent Schneider, ինչպես և շվեյցարիացի Fabien Krähenbühl: Տողերիս հեղինակը արշավախմբի ղեկավարն է:

Առաջին երկու տարիներին կատարվեցին վավերագրման, չափագրման աշխատանքներ, արտաքին ուսումնասիրություններ և, որպես անհրաժեշտ հիմք հետագա աշխատանքների համար, ստեղծվեց տեղանքի ամբողջական ու մանրակրկիտ հանույթը, քանի որ այդպիսի հատակագիծ դեռ չկար (հանգուցյալ ժորժ Մարշանի արժեքավոր իրագործումներից մեկն է): Իսկ 2011 թ. սկսած՝ նախորդ գործերին զուգահեռ, սկսեցինք նաև հնագիտական պեղումներ և երկրահնագիտական (երկրաձևաբանական/geomorphologique) պրպտումներ: Այդ բոլորի մասին արդեն զեկուցել ենք Գյումրիում⁴, Երևանում⁵ և այլուր (Երուսաղեմ, Մարսել, էքս-ան-Պրովանս, Փարիզ)⁶: Առաջարկվում է հիմա հակիրճ ձևով ներկայացնել վերջին երկու տարիների աշխատանքների արդյունքները:

2. Բազիլիկի ուսումնասիրությունը

Ուշադրության կենտրոնում է եռանավ հայտնի բազիլիկը, որ բազմակողմանի՝ աղբյուրագիտական, ճարտարապետական, արվեստաբանական, հնագիտական... քննության է ենթարկվում: Պրպտումների այսօրվա փուլում, վիճագրության, ճարտարապետության ու զարդարանքի, ինչպես և ասորական աղբյուրների ուսումնասիրությունը հավանական է դարձնում բազիլիկի հիմնական թվագրումը VI դարով⁷:

Կառույցի հարավ-արևմտյան անկյունային սենյակում 2013 թ. մասնակի պեղումներ կատարեցինք հատակի այն հատվածում, ուր սալահատակը բացակայում է: Պեղումները պարզեցին, որ սենյակի տակ, սկզբնական ենթադրության հակառակ, ստորգետնյա ծավալ չկա, ոչ էլ նախաքրիստոնեական շերտի հետք: Բայց անմիջապես այժմյան հատակի տակ բացվեց նախնական, ավելի խնամյալ, սակայն վնասված հատակ: Դրա մոտ գտնված փայտածխի բեկոր-

⁴ Լ. Եգանյան, Հ. Խաչատրյան (Հայաստան), Գ. Մարտինեզ, Պ. Տոնապետյան (Ֆրանսիա), «Հայ-Ֆրանսիական հնագիտական արշավախմբի նոր պրպտումները Երեւոյֆ հնավայրում», Պատմամշակութային ժառանգություն և արդիականություն, Միջազգային գիտաժողով, Զեկուցումների դրույթներ, Գյումրի, 4-6 հոկտեմբերի, 2013 թ., էջ 15-18:

⁵ Պ. Տոնապետյան (Ֆրանսիա), «Նոր պրպտումներ Երեւոյֆի հնավայրում», Հայագիտություն և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները, Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով, 17-19 հոկտեմբերի, Եր., 2013 թ.:

⁶ Գիտարշավների տարեկան հաշվետվությունները տե՛ս LA3M-ի կայքը.

http://la3m.cnrs.fr/pages/recherche/axes/axe-2/A2_Prog3/ereruyk/ereruyk.php:

Փոկային հաշվետվություններ տե՛ս. P. Bailet, P. Donabédian, A. Hartmann-Virnich, C. Jorda, G. Marchand, D. Martinez, L. Schneider, «Nouvelles recherches sur l'ensemble paléochrétien et médiéval d'Ereuyk en Arménie», *Antiquité Tardive*, 20, Paris / Turnhout, 2012, p. 315-341; P. Donabédian, «Ereuyk': nouvelles données sur l'histoire du site et de la basilique», *Mélanges Jean-Pierre Mahé*, Travaux et Mémoires, 18, Paris, 2014, p. 241-284.

⁷ P. Donabédian, «Ereuyk': nouvelles données... », p. 249-255.

ների ռադիոածխածնային վերլուծութիւնը, նախնական տվյալներով, մատնանշում է VIII-X դարերի միջակայքում տեղի ունեցած մի հրդեհ, որից և հավանաբար վնասվել է առաջին հատակը:

2014 թ. արշավախումբը թույլտվութիւն ստացավ պեղելու բազիլիկի հատակի տակ, ներսակողմի հարավ-արեւելյան մասում, ուր սալահատակը չի պահպանվել, հատկապես խորանի հարավային կեսի տակ, մինչև հարավ-արեւելյան մուկթի խորիսխը (տե՛ս ներդիր, նկ. 13): Այստեղ ևս պարզվեց, որ այժմյան եկեղեցու տակ չկա ավելի հին շերտի մնացորդ: Բայց հորատումը հնարավորութիւն տվեց ուսումնասիրելու խորանի պատերի հիմքը:

Երեւոյքի բազիլիկում խորանի պատերի հիմքը կազմված է քարերի երեք շարքից: Առաջինը՝ անմիջապես ժայռի վրա դրված, համարյա անմշակ, անկանոն, միջին և փոքր չափի քարերից է: Երկրորդը մի քիչ ավելի խնամյալ ու կանոնավոր է, երրորդը՝ համարյա սրբատաշ քարերից: Առաջին երկու շարքերի քարերի արանքում խիճ ու անկանոն բեկորներ են լցված՝ կավա-տղմոտ մի նստվածքի մեջ, որ շաղախ չի կարելի համարել: Մինչդեռ վերին շարքը սպիտակավուն հատիկավոր մի իսկական կրաշաղախով է ամրացված: Միայն պատերի տակ դրված այս եռաշար հիմքը հաստատում է այն, ինչ արդեն մի քանի օրինակներից գիտեինք՝ հին հայկական՝ ոչ խոր և ոչ էլ լայն հիմքերի մասին⁸: Երեւոյքում հնարավոր եղավ դիտել նաև մեկ այլ կարևոր յուրահատկութիւն. հիմքի առաջին երկու շարքերը համարյա կապակցված չեն, այսինքն օժտված են մի տեսակ « շարժականութեամբ », որ կարող էր հակաերկրաշարժային գործառնութիւն ունենալ:

Հավելենք, որ հիմքի վերին շարքը իր արեւմտյան ծայրում որոշ պայտաձեւութիւն է դրսևորում, մինչդեռ այդ գիծը չի դիտվում դրանից վեր կանգնած պատի վրա: Հիշենք, որ համեմատելի մի երեւութ առկա է Աղցի/Աղձքի բազիլիկի խորանում, ուր այս անգամ գետնից վեր կանգնած առաջին շարքի պայտաձեւութիւնը ավելի ընդգծված է, քան խորանի մնացած պատինը:

2014 թ. բազիլիկի խորանի և հարավ-արեւելյան անկյան տակ կատարված պեղումների շնորհիվ ստացանք ևս մի օգտակար տեղեկութիւն կառույցի մասին: 1977 թ. իտալական ակբումում հրատարակված լայնական կտրվածքից արդեն գիտեինք, որ այն, ինչ ընկալվում է որպէս բազմաստիճան եզրերով մի հզոր հարթակ (ինչպէս Տեկորում ու Զվարթնոցում), որի վրա հուշարձանը կարծես ամբողջութեամբ դրված է, մասամբ տեսողական (շատ հաջող) մի հնարք է⁹: 2014 թ. համոզվեցինք, որ պատերի հիմքերը նստած են ժայռի վրա,

⁸ P. Donabédian, «Les architectes de l'Arménie médiévale usaient-ils de dispositifs parasismiques ?», REArm, 34, Paris, 2012, p. 169-242, այստեղ էջ 173:

⁹ Documenti di Architettura Armena 9, Ererouk, Milano, 1977, էջ 52, sezione b-b լայնական կտրվածքը ցույց է տալիս, որ նավի հատակի մակարդակը մոտ է արտաքին աստիճանների ստորին մակարդակին:

իսկ եկեղեցու տակ ամբողջական հորիզոնական հարթակ չկա: Այսպիսով հաստատվեց, որ աստիճանների արտաքուստ այդքան ազդու գոտին ստեղծված է գետնախարիսխի տպավորություն թողնելու համար, մինչդեռ իրականում այդ գետնախարիսխը գոյություն չունի: Ստեղծված է սրբարանի վեհությունն ընդգծող մի միջոց, որ կարծես կոչված է դեպի սյունասրահները բարձրանալու անհրաժեշտությունն արտահայտելու՝ նախքան եկեղեցու նավի հատակն իջնելը: Ըստ էության եգիպտական բուրգերի, միջագետքյան զիգգուրատների, դասական մեհյանների՝ դեպի սրբարան բարձրանալու նույն սկզբունքն է, որ առկա է նաև հայ ու վրացական վաղբրիստենական հուշային կոթողների պատվանդաններում: Գուցե հենց դասական տաճարների *krepis*-ից են սերված բազմաստիճան եզրերով այդ գետնախարիսխները:

Այդ դիտարկումը մի նոր նրբերանգ է հաղորդում տողերիս հեղինակի այն ենթադրությանը, որ վաղբրիստոնեական և նախաարաբական Հայաստանում գոյություն են ունեցել «հուշային / հուշարձան ?» (*memorial*) բացառիկ եկեղեցիներ (*Տեկոր*, *Երերույք*, *Զվարթնոց*...), որոնք «հասարակ» եկեղեցիներից տարբերվել են ի միջի այլոց իրենց տակ եղած՝ աստիճանավոր եզրեր ունեցող գետնախարիսխով (*krepis*-ով)¹⁰: Իսկ «հասարակ» (սովորական ծխական) եկեղեցիներում, որոնք կազմում են հայկական եկեղեցիների ճնշող մեծամասնությունը, կիրառվել է գետնախարիսխի սեղմ, կրճատ տարբերակը՝ պատերի ստորին մասում արտաքուստ տեղադրված մի քանի աստիճանների ձևով: Կարող ենք համարել, որ Երերույքում ունենք «հուշային» եկեղեցիներին հատուկ բազմաստիճան գետնախարիսխի նմանակումը, կամ «կեղծ» տարբերակը: Վերջինս կարող է դիտվել իբրև միջանկյալ մի փուլ՝ իսկական գետնախարիսխից դեպի ճակատների արտաքին ստորին աստիճանները տանող ճանապարհին:

Երերույքի բազիլիկի շինարարական պատմության փուլերը ճշտելու նպատակով պատերը ենթարկվեցին «կառուցվածքների հնագիտության» (կամ «ճարտարապետական հնագիտության») զննմանը: Այդ քննությունը հանգեցրեց այն կարծիքին, որ շարվածքի մեջ նկատելի տարբերությունները կապված են կարճատև ընդհատումների և ո՛չ մտահղացման հիմնավոր փոփոխությունների հետ, ինչպես վերջերս ենթադրել են մի քանի ֆրանսիացի և իտալացի գիտնականներ¹¹:

Միակ լուրջ փոփոխությունը նկատվում է արևմտյան ճակատի վրա: Ակն-

¹⁰ P. Donabédian, *L'âge d'or de l'architecture arménienne. VIIe siècle*, Marseille, 2008, p. 28, 40, 49, 56, 76, 78, 83, 133-134, 186, 192, 203, 206, 277.

¹¹ J.-C. Bessac, «Observations sur la construction de la basilique d'Ererouk en République d'Arménie (2e partie)», Syria, 89, Beyrouth, 2012, p. 331-366; N. Montevicchi, C. Tonghini, «Lo sviluppo costruttivo della basilica di Ererouk (Armenia), secoli VI-X: una ri-lettura archeologica», *Arqueología de la arquitectura*, 9, Madrid/Vitoria, 2012, p. 29-56.

վանդան, բ) խորանարդաձև խարիսխ¹⁴, գ) քանդակազարդ քառանիստ կոթող կամ անզարդ (գլանաձև կամ բազմանիստ) սյուն, դ) խոյակ (երբեմն դրան փոխարինում էր կոթողի խոյակաձև վերին մասը), ե) երբեմն միջանկյալ մի տարր, որ կարելի է «խաչկալ» անվանել¹⁵, զ) թևավոր խաչ¹⁶: Ի դեպ երերույթ հնավայրը հարուստ է կոթողների բեկորներով և պահպանում է նաև փոքր խոյակների ու քարե խաչերի մի քանի մնացորդներ¹⁷: Այս տեսակ հուշարձաններ հաճախ (բայց ոչ միշտ) կանգնեցվում էին սրբարանի հվ-ալ կամ հս-ալ, կամ ավելի հազվադեպ՝ հվ-ամ անկյան մոտ:

Երերույթի եկեղեցուց հարավ գտնվող տարածքը մաքրելուց հետո լավ տեսանելի դարձան պատվանդաններից յոթի կամ ութի մնացորդները: Այդ քանակը բացառիկ է ամբողջ վաղ քրիստոնեական Հայաստանում, որտեղ սովորաբար մեկից-երեքից չի անցնում դրանց թիվը միևնույն սրբարանի մոտ¹⁸: Երերույթի բազիլիկի հարավ-արևելյան անկյան մոտ, հատկապես ուշագրավ է հս-հվ առանցքով տեղադրված չորս պատվանդանների շարքը: Սրանցից մի քիչ հվ և հվ-ամ ևս երկու հատ է նկատվում, իսկ տվյալ գոտու արևմտյան ծայրում դեռ երկու պատվանդանների հետքեր են գտնվում: Վերակազմության մեր փորձում ցույց է տրված այդ պատվանդանների վրա ենթադրվող կոթողների կամ սյուների շատ պարզեցված պատկերը, այդ երևույթին անձանոթ ընթերցողին ընդհանուր գաղափար տալու նպատակով:

Նման ուղղաձիգ հուշարձանների դերի մասին որոշ տարակարծություններ կողքին, ընդունված է այն կարծիքը, որ դրանք ունեն լայն առումով «հուշային» (*memorial*) բնույթ, ընդգրկելով և՛ հիշատակման, և՛ մահարձանային, և՛ գերեզմանական գործառնություններ, առանց բացառելու պաշտամունքի ա-

գործառնությունը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Եր., 2008, էջ 44-46, Գ. Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողները, Եր., 2012, էջ 47-55:

¹⁴ Գ. Գրիգորյանը նախընտրում է պատվանդանը «խարիսխ» անվանել, իսկ դրա վրա դրվող խորանարդաձև խարիսխը նա առաջարկում է «սեղան» կոչել:

¹⁵ Ըստ Հ. Պետրոսյանի (նշ. աշխ., էջ 14, 46): Գ. Գրիգորյանի համաձայն, ամպհովանի հիշեցնող և գնդաձև վերջավորությամբ այդ մասը տաճարի և երկրագնդի պատկերն է (նշ. աշխ., էջ 49-50):

¹⁶ Թևավոր խաչի առկայության պատճառով, Հ. Պետրոսյանը նման հուշարձաններ անվանում է «խաչակիր կոթող»: Սակայն Գ. Գրիգորյանը (նշ. աշխ., էջ 50) ենթադրում է, որ եղել են բացառություններ. նադիտել է տալիս, որ մի քանի դեպքերում խաչը նախատեսված չի եղել խոյակի կամ կոթողի խոյակաձև վերջավորության վրա:

¹⁷ Դրանցից չորսը ցուցադրվում են այժմ, մինչև 2016 թ., Հայաստանի Պատմության Թանգարանի արտաքին սյունասահմանում: Տե՛ս ցուցահանդեսի կատալոգը. Գ. Գրիգորյան, Քաղաքի ժողովելու ժամանակը, Եր., 2013, էջ 40, 44, 53-54, n° 21-24:

¹⁸ Այդ մասին տե՛ս. P. Donabédian, *L'âge d'or...*, p. 22-23, 26-27, 206: Գոգարանի և Քասաղի վաղ քրիստոնեական եկեղեցիների մոտ նման հուշարձաններից երեք-չորս նմուշներ կային (Գոգարանում դրանք վերակառուցվել են), որոնց սկզբնական տեղը սակայն ստույգ հայտնի չէ:

ռարկա լինելը¹⁹: Բայց ինչ վերաբերում է պատմանդանի բուն գործառույթին, ապա դեռ անհայտ է մնում, արդյո՞ք այն ծառայել է միայն որպես հիմք՝ խաչով պսակված կոթողի կամ սյան խարիսխի համար, թե ունեցել է միաժամանակ գերեզմանական ուրույն դեր, այսինքն կարո՞ղ էր արդյոք իր կենտրոնում թաղում պարունակել: Այդ մասին կարծես վկայում է Ա. Սահինյանի հաղորդած մի տեղեկություն²⁰. 1944-1947 թթ. Քասաղի բազիլիկի հվ-ալ անկյան մոտ պատվանդանի կենտրոնական «խորշում» (փոստում) գտնվել է երկու կմախք՝ «ոչ պառկած վիճակում» (պպզած): Սակայն հնագիտական հաշվետվության, գտածոների, գծագրերի և նկարագրության բացակայությունը թույլ չի տալիս կմախքների հնությունը ճշտելու: Ներկայումս տեղը զբաղեցնում է նորագույն մի գերեզման: Բացառված չէ, որ Ա. Սահինյանի հայտնաբերած կմախքները այնտեղ տեղադրվել են պատմանդանի ուշ վերօգտագործման առիթով²¹:

Այդ հարցը պարզելու նպատակով 2011 թ. հայ-ֆրանսիական արշավախումբը քննեց պատմանդաններից մեկը²², որ արդեն վնասվել էր գանձախույզների կողմից (ինչի «շնորհիվ» էլ թույլատրվեց այնտեղ պեղել): Ավաղ «այցելուները» հուշարձանը քրքրել էին մինչև խորքը և հորատումը հնարավորություն չտվեց գործառույթի հարցին պատասխանելու: Բարեբախտաբար 2013 թ. թույլատրվեց պեղել մեկ այլ պատմանդանի²³ մնացորդի ներքին ծավալը, որ նման «այցելությունից» զերծ էր մնացել և դեռ լցված էր նախնական հողով: Իշնելով մինչև բնական գետինը պարզեցինք, որ այնտեղ թաղում չի եղել: Այսպիսով, գոնե մի նմուշով, առայժմ հերքվում է գերեզմանական գործառույթը:

¹⁹ Ուղղանիգ հուշարձանների (կամ «խաչակիր կոթողների») գործառույթի մասին տես. **Գ. Յովսեփյան**, *Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուստի եւ մշակոյթի պատմութեան*, Պրակ Գ., Նիւ Եոբ, 1944, էջ 46-127 («գերեզմանական կոթողներ»), **Բ. Առաքելյան**, *Հայկական պատկերաբանականները IV-VII դարերում*, Եր., 1949, էջ 33 («հուշարձաններ, նեղ իմաստով մահարձաններ»), **Լ. Ագարյան**, *Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը*, Եր., 1975, էջ 58-59 («գերեզմանաբաժան, Հայաստանում Բիստոնեայի ընդունումը հավերժացնող կոթողներ»), **S. Der Nersessian**, *L'art arménien*, Paris, 1977, p. 63 («stèles funéraires; monument commémoratif»); **J.-M. Thierry**, **P. Donabédian**, *Les arts arméniens*, Paris, 1987, p. 75 («stèles votives ou mémoriales; deux fonctions étroitement unies, l'une votive, l'autre funéraire»); **Ս. Մնացականյան**, նշվ. աշխ., էջ 17 («մահարձան, նշանավոր իշխանի հիշատակը հավերժացնող, սակայն երբեք տապանաբար»); **Հ. Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 17-18 («պաշտամունքի առարկաներ»), **Գ. Գրիգորյան**, *Հայկական վաղ...*, նշվ. աշխ., էջ 31-34 (հասարակության կյանքի բազմազան տեսակները, մանր ներառյալ, արտացոլող գործառույթների լայն բազմազանություն, ընդհանուր մի սկզբունքով. մարդու ու աստծու միջև կապի ձգտման արտահայտություն):

²⁰ **Ա. Սահինյան**, *Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը*, Եր., 1955, էջ 55:

²¹ **Գ. Գրիգորյան**ը կասկածի տակ չի դնում Ա. Սահինյանի վկայությունը. «բազմաթիվ կոթողների կանգնեցման շարժառիթը վկայող միակ փաստն է» (**Գ. Գրիգորյան**, *Հայկական վաղ...*, նշվ. աշխ., էջ 31):

²² Վերը նշված չորս պատվանդաններից արևմուտք հ. 5 պատվանդանը:

²³ Վերը նշված չորս պատվանդաններից երկրորդը՝ եկեղեցու ումնախարիսխից հաշված:

4. Գերեզմանոցի ուսումնասիրությունը

2011 թ. սկսած արշավախումբը զննում է եկեղեցուց հարավ տարածվող այդ գոտին, որտեղ գտնվում են վերոնշյալ պատվանդանները, և դրանից արևելք տարածքը, ուր առկա են մի քանի քարարկղների մնացորդները: Այստեղ կատարված պեղումներն ի հայտ են բերել մի գերեզմանոց: Այն տարածված էր եկեղեցու հարավային լանջից ու հարավ-արևելյան անկյունից մինչև դրանցից հարավ ու արևելք ընթացող պատերը, մինչդեռ պատերից անդին էլ թաղում չի դիտվում: Որոշակի է, որ դարերի ընթացքում եկեղեցու խորանը և դրա հարևանությամբ կանգնեցրած խաչակիր հուշարձանները (կոթողները) իրենց մոտ քաշել-հավաքել են բազմաթիվ թաղումներ: Հիշեցնենք, որ անթվակիր, բայց հավանաբար հին մի արձանագրության համաձայն երերույքի բազիլիկը նվիրված էր միաթամանակ սուրբ Կարապետին (սուրբ Հովհաննես Մկրտչին) և սուրբ Նախավկային (սուրբ Ստեփանոսին)²⁴: Հավանական է թվում, որ մեծածավալ, տարբեր առումներով բացառիկ այս սրբարանը պատսպարել է Հայաստանում շատ պաշտելի այդ երկու սրբերի մասունքները: Դա էլ իր հերթին քաշողական մեծ ուժ կարող էր ունենալ ամբողջ շրջանի բնակչության համար, թերևս նաև նրա սահմաններից դուրս՝ ասորի ուխտավորների համար. հաշվի առնելով ճարտարապետական ընդհանրությունները ասորական հուշարձանների հետ և հունարեն արձանագրությունները²⁵, կարելի է պատկերացնել ասորական տարածքներից եկած ուխտավորների, կամ գոնե Հայաստանում գտնվող ասորիների այցելություններ երերույք²⁶:

2011-14 թթ. այստեղ բացվել ու ուսումնասիրվել են վաթսուն վեց գերեզմաններ: Մարդկային ոսկորների վրա կատարված ռադիոածխածնային վերլուծումներից ստացվել են քսանմեկ թվագրումներ, և ևս երեք արդյունքներ սպասվում են 2015 թ. գարնանը: Առկա տվյալները ցույց են տալիս, որ թաղումները կատարվել են ուշ անտիկ շրջանից (սկսվել են եկեղեցու կառուցումից առաջ) մինչև համարյա մեր օրերը. վաղագույն գերեզմանները III-V դարերից են (մինչ բազիլիկը, ինչպես նշեցինք, դժվար թե VI դարից վաղ շինված լինի), իսկ նորագույնը՝ XVIII-XX դդ.: Սակայն (դատելով ըստ ուսումնասիրված տարածքի) գերեզմանոցը սկսել է իսկապես զարգանալ VIII-X դարերում:

²⁴ Ըստ հեղինակների VI-VII դդ-ին կամ X-XI դդ-ին վերագրվող այդ արձանագրության մասին վերջին ամփոփ ուսումնասիրությունը տե՛ս **P. Donabédian**, «Ereruyk»: nouvelles données... », էջ 269-275:

²⁵ **P. Donabédian**, «Ereruyk»: nouvelles données... », էջ 262-268:

²⁶ Ըստ Ն. Պապլազովայի, հարևան Տեկորում հայտնաբերված ասորական արձանագրությունները կարող էին փորագրվել ասորի ուխտավորների կամ Հայաստանում ապրող ասորի հոգևորականների կամ առևտրականների կողմից. **Н. Папразова**, «Текор – храм князей Камсараканов», *Архитектурное Наследство*, 50, Մոսկվա, 2009, էջ 5-16, այստեղ էջ 6-7:

Այդ ժամանակ գլխավոր շորս պատվանդանների շարքից անմիջապես արևմուտք ստեղծվել է կարծես «առանձնաշնորհյալ» մի գոտի՝ մասամբ վերօգտագործված քարերով եզերված: Գուցե ընտանեկան կամ տոհմային այս տարածքում հայտնաբերվել են VIII-X դարերով թվագրված վեց գերեզմաններ:

Մինչև X դարը գերեզմանոցն արտացոլում է սովորական մի համայնքի վիճակը, ուր կան տարբեր տարիքի կանայք, տղամարդիկ ու մանուկներ, հավանաբար հարևան բնակավայրից: Իսկ XI-XII դարերում ծիսական, դավանաբանական կամ ինչ-որ այլ փոփոխության հետևանքով, գերեզմանոցը ստանում է նոր «մասնագիտացում», ընդունելով համարյա բացառապես (նորից մեր բացած «պատուհանից» դիտված) նորածին, նույնիսկ վաղածին երեխաների: Այդ դարերում թաղվածներից միակ մեծահասակ անձը հիսունն անց մի կին է: Այդ առեղծվածը պարզելը արշավախմբի մարտահրավերներից է: Թերևս դա կապ ունի եկեղեցու անվանակոչության հետ՝ սուրբ Հովհաննես-Մկրտչին և սուրբ Ստեփանոսին նվիրված լինելու հետ: Գուցե սրբերի (մանավանդ Մկրտչի) մասունքների առկայությունը, որը, ինչպես վերը տեսանք, շատ հավանական է, կամ նրանց հատուկ կապը (ըստ պարականոն ավետարանների) սուրբ Անմեղների և Անդրանիկների հետ²⁷, բացառիկ արտոնություն էին ապահովում այնտեղ թաղելու համար այն փոքրիկ մանուկներին, որոնք չէին հասցրել իրենց մահից առաջ մկրտվել:

Վերջապես XIII դարից սկսած թաղումները քչանում են, հավանաբար արտացոլելով բնակչության նոսրացումը:

Ինչ վերաբերում է թաղման կարգերին, ապա դրանք մնացել են մոտավորապես նույնը դարերի ընթացքում՝ մարմինների դիրքի ու տեղադրման առումով: Դիակները թաղված են մեջքի վրա, գլուխը դեպի արևմուտք, ոտքերը դեպի արևելք (որպեսզի վերջին դատաստանի օրը հանգուցյալը կարողանա ոտքի կանգնել երեսով դեպի արևելք), բազուկները հաճախ կրծքի վրա խաչված: Սակայն պարունակողների մեջ նկատվում է որոշակի մի ժամատիպաբանական հոլովույթ (*évolution chrono-typologique*): Մինչև X դարը գերեզմանները սեղանակերպ արկղի ձև ունեն՝ կազմված կողի վրա կանգնեցված ուղղահայաց քարե սալիկերից, որոնց ծածկում են իրար կպած հորիզոնական սալեր: Իսկ XI դարից սկսած երևան են գալիս ավելի համեստ թաղումներ՝ անմիջապես գետնի մեջ փորված փոսերի ձևով:

Ինչպես հայտնի է, քրիստոնեական գերեզմաններում առարկաները հազվագյուտ են: Երերույքում հայտնաբերված սակավաթիվ իրերի մեջ աչքի է ընկնում գոտու մի բրոնզե ճարմանդ: Դրա տեսակը Հայաստանում արդեն հայտնի

²⁷ Հեղինակը շնորհակալ է ակադ. Ժան-Պիեր Մանեին՝ այդ կապի մասին տեղեկությունների ու դիտարկումների համար, որոնք հիմնված են Նախալետարան Յակոբյայ և Մանկութեան հայկական Աւետարան պառակաւոն գրքերի վրա:

էր հատկապես Դվինի պեղումներից, և համարվում էր միջնադարյան՝ ըստ Բաբելեն Առաքելյանի այն վերաբերում է IX-XIII դարերին²⁸։ Մինչդեռ երբեք չեն հայտնաբերված նմուշը թույլ է տալիս զգալիորեն հնացնել այս տեսակ ճարմանդները։ Տակը եղած ոսկորի ռադիոածխածնային վերլուծության շնորհիվ այն վստահորեն թվագրվում է 606-766 թթ. միջև։

Երերույք հնավայրի յուրաքանչյուր գերեզմանի տեղը, անկախ դրա թվագրումից, նշվում էր դրանից մի քանի տասնյակ սմ վեր՝ գետնի մակերեսի վրա կանգնած տապանաքարով։ Միակտոր տուֆի երկթեք փոքր զանգվածներ են։ Հնավայրում պահպանված մոտ հիսուն նմուշները իրենց նախնական տեղում չեն մնացել (մի քանի բացառություններով) և արձանագրություններից զուրկ են։ Կարելի է հնագույնը համարել ու հավանաբար վաղ քրիստոնեական շրջանին վերագրել այն տապանաքարերը, որոնք դեռ բավականին տափակ լինելով, մոտ են քարարկղների կափարիչներին։ Իսկ դարերի ընթացքում, մինչև ուշ միջնադար, կարելի է ենթադրել, որ աստիճանաբար ընդգծվել է տապանաքարերի լանջերի թեքությունը։ Հայաստանում գոյություն ունեցող մյուս տեսակների՝ օրորոցաձև, ուղղանկյուն կամ խոյաձև տապանաքարեր երերույքում չեն պահպանվել, իսկ խաչքարերի բեկորները խիստ սակավաթիվ են, ընդ որում բոլորն էլ մանր կտորների են ջարդված։

5. «Պարսպապատը» և ձուրակում գտնվող կառույցների մնացորդները

Հյուսիսից և արևելքից բազիլիկը եզերում է խնամքով կառուցված, բայց շատ վատ պահպանված մի «պարսպապատ»։ Այն հետաքրքրություն է շարժում ի միջի այլոց իր կողմնորոշմամբ, որ եկեղեցու կողմնորոշումից թեթևորեն տարբեր է, մի բան որ ռելիեֆով թելադրված չէ։ Արդյո՞ք դա նշանակում է, որ «պարսպապատը» նախորդել է եկեղեցուն։ Հարցը մնում է բաց։ Պարսպան ունի արտաքուստ տեսանելի՝ համեմատաբար կանոնավոր դասավորությամբ, տրամատված խարիսխներով մի շարք ելուստներ։ Դրանց մեջ առանձնանում են պատի արևելյան երկար հատվածից արևելք ցցվող երկու խորան-խորշերը, որոնք իրենց ներքին գոգավորությամբ բացվում են դեպի արևմուտք՝ եկեղեցական տարածքի վրա։

Հորատումներն ու դիտարկումները մտածել են տալիս, որ «պարսպապատին» ցանկացել են հաղորդել ավելի շուտ գեղագիտական-խորհրդանշական հանդիսավորություն, քան իսկապես պաշտպանական բնույթ։ Ի դեպ տեղանքի ընդհանուր հանույթը հուշում է «պարսպապատի» և ձուրակը (ժամանակին) փակող «ամբարտակի» միջև կապի հնարավորությունը, որն իր հերթին առաջացնում է հանդիսավոր ուղեկամուրջի (viaduc-ի) վարկածը։ Միաժամա-

²⁸ **Б. Аракелян**, «Армения в IX-XIII веках», *Археология. Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья*, под ред. **Б. А. Рыбакова**, Мнсклва, 2003, էջ 335-350, տախտակ 157, էջ 443, նկ. 26-28։

նակ բացառված չէ, որ պատի գոգավոր հատվածներն ունեցել են նաև մահարձանային նշանակություն:

2014 թ. պեղումներ կատարվեցին այդ պատի մեջ բացված խորանանման երկու խորշերից մեկի տակ, և հայտնաբերվեց մի խոր ու լայն փոս, որի մեջ ավաղ գանձախույզներն արդեն փորել էին (տե՛ս ներդիր, նկ. 16): Սակայն բացառված չէ դամբարանի առկայությունը: Դժբախտաբար, գործընկերոջ մահվան պատճառով արշավախումբը չկարողացավ ավարտել այդ զննումն ու պեղել նաև մի քիչ ավելի հարավ երկրորդ խորշի տակ:

Բազիլիկից հյուսիս-արևելք փոքր ձորակում կիսաթաղված շենքն²⁹ ու դրանից հարավ ձորակը հատող պատերի մնացորդները մի շարք հարցեր են հարուցում կապված դրանց և՛ թվագրման և՛ գործառույթի հետ: Պատասխանների մի մասը կարող է տալ ձորակի ստորգետնյա շերտերի ուսումնասիրությունը, որին լծված է արշավախմբի երկրաձևաբան (géomorphologue) հնագետը:

Կիսաթաղված շենքը 1984 թ. ուսումնասիրել է հանգուցյալ հնագետ Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը, որ դրա գործառույթի համար առաջարկել է սկզբից ջրամբարի (ցիստեռնի) և հետո դամբարանի վարկածները: 2013 թ. արշավախմբի երկրաձևաբանը հորատում կատարեց շենքից արևելք և ի հայտ բերեց ժայռերի արհեստական մի կուտակում՝ պատնեշ՝ ստեղծված հավանաբար շենքը ջրից պաշտպանելու համար: Այս հանգամանքը թուլացնում է ջրամբարի ենթադրությունը և ուժեղացնում ի սկզբանե կիսաթաղված շինության դամբարանային գործառույթի վարկածը:

Պատնեշի առկայությունը մտածել է տալիս նաև, որ գետակի սկզբնական հունն ու տեսքը այժմվանից տարբեր են եղել, մի տարբերություն, որ տրամաբանորեն կապվում է ձորակը հատող երեք-չորս պատերի համակարգի հետ: Այդ պատերի հյուսիսային (հոսանքն ի վեր) երեսը խնամքով մշակված է և որմնամուկներով ու աստիճաններով ուժեղացված, մի բան, որն իր հերթին մատնանշում է ամբարտակից տարբեր, սկզբնական մի այլ գործառույթ, կապված գուցե եկեղեցու արևելյան պարսպի հետ, որի կարծես շարունակությունն է կազմել այդ պատերի համակարգը: Այստեղ ևս դեռ բազմաթիվ հարցականներ են մնում...:

Վերը նշեցինք ուղեկամրջի (viaduc-ի) վարկածը: 2014 թ. գիտարշավի ժամանակ հնավայրից հարավ-արևելք տարածվող սարահարթի վրա կատարված տեղանքի զննումը թույլ տվեց վերհանելու «ամբարտակի» առանցքով, դրանից արևելք ընթացող մի ճանապարհի հետքերը: Բավական կանոնավոր եզրերով և մոտ երեք մետր լայնությամբ, կառանցիկի տպավորությունը թող-

²⁹ Դրա մասին տե՛ս Փ. Тер-Мартirosов, «Мало изученные памятники Ереруйка», Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Եր., 2001, էջ 234-243, այստեղ էջ 241-243:

նող կարծես մի ուղի է դա, որ այսօրվա մեր գիտելիքներով հնարավոր չէ թվագրել, բայց որ կարող է հավելյալ փաստարկ հանդիսանալ վերը նշված վարկածն ամրապնդելու համար: Այսինքն փաստելու համար, որ ձորակը հատող պատերի համակարգը՝ որպես ջրամբարային ամբարտակ ծառայելուց առաջ եղել է հանդիսավոր ուղեկամուրջ, որով արևելքից, թերևս Դվինից կամ Վաղարշապատից եկող ուխտավորը կամ ճամփորդը հասնում էր մինչև համբավավոր սրբարանը: Հավելենք, որ 2014 թ. պեղումները «ամբարտակի» վերջին ու նախավերջին պատերի արանքում ի հայտ բերեցին հնագիտական նյութեր, որոնք դեռ ուսումնասիրվում են, բայց ամենայն հավանականությամբ կապվում են անտիկ և ուշ անտիկ շրջանի հետ:

6. Պրպտումների սահմանափակումներ ու հեռանկարներ

2013 և 2014 թթ. գիտարշավները (թեպետ երկրորդը ծրագրված ժամկետից կանուխ ընդհատվեց) մի շարք հետաքրքիր արդյունքներ տվեցին, որոնք փորձեցինք ամփոփել վերևում: Թվեցինք այն կարևոր նորոյթները, որոնք վերաբերում են բազիլիկին ու դրա պատմությանը, խաչակիր կոթողներին ու դրանց պատվանդաններին, գերեզմանոցին ու ընդհանրապես մահարձանային հնագիտությանը, ձորակում գտնվող թաղածածկ շենքին ու առեղծվածային «ամբարտակին»: 2014 թ. գիտարշավը հնարավորություն տվեց նաև ավարտին հասցնել հնավայրի տարբեր մասերում գտնվող քանդակազարդ քարերի բազմաթիվ բեկորների կատալոգը³⁰: Իսկ քանդակազարդ այդ բեկորների ուսումնասիրությունը առատ լույս կարող է սփռել երերույքի հուշարձանների պատմության ու գեղարվեստական արժեքի վրա:

Վերջապես նշենք, որ երերույքի հուշարձանախմբի պահպանման ու վերօգտագործման հարցերը նույնպես մտահոգում են արշավախմբին, որ այս կապակցությամբ գործակցում է ՀՀ Մշակույթի նախարարության հետ: Սակայն այդ մասին ս. թ. հունիսին արդեն զեկուցում է ներկայացվել երևանում կազմակերպված՝ պատմամշակութային ժառանգության պահպանությանը նվիրված գիտաժողովում, որի նյութերը պիտի շուտով հրատարակվեն³¹: Ուստի անհրաժեշտություն չկա այստեղ այդ հարցերին նորից անդրադառնալ:

Արշավախումբը լավ գիտակցում է, որ երերույք հնավայրի վիթխարի ծավալն ու բազմաշերտ խորությունը պահանջում են մարդկային ու նյութական շատ ավելի մեծ միջոցներ, քան եղածները: Արշավախումբը համոզվել է նաև, որ հնավայրը ներկայացնում է բազմաթիվ բարդություններ՝ կապված խորհրդա-

³⁰ Բազմաթիվ (երկու հարյուրից ավել) այդ բեկորներից կարևորների գծագրային հանույթները կատարում է արշավախմբի երևանցի անդամ, էրերումու թանգարանի աշխատակից, հնագետ-նկարիչ Աննա Ազիզյանը:

³¹ Պ. Տոնապետյան, «Երերույք հնավայրի պահպանություն», Պատմամշակութային ժառանգության պահպանություն. Միջազգային գիտաժողով, Եր., 2014 թ. հունիսի 4-6:

յին շրջանում կատարված ու շատ անբավարար ձևով կամ բոլորովին ոչ վավերազրված աշխատանքների հետ, որոնց հետևել է ամենաթողութչան մի շրջան, երբ բազմացել են գանձախույզների վայրերի պեղումները: Այնուամենայնիվ, ձգտելով կիրառել LA3M-ին հատուկ բազմակողմանի, միջմասնագիտական ու համընդգրկող մոտեցումը, իր կարողությունների սահմաններում, արշավախումբը հույս ունի պատասխանելու իր առջև դրված հարցերից գոնե մի քանիսին: Հույս ունի նաև, որ արժարժված խնդիրներն ու ձեռք բերված արդյունքները նոր սերնդի մասնագետների ուղադրությունը կգրավեն դեպի կարևոր ու խոստումնալից մի ասպարեզ, որ ցարդ անտեսվել է հայ հնագետների կողմից՝ դա միջնադարյան Հայաստանում քրիստոնեական թաղման ծեսի ուսումնասիրությունն է:

Բարեբախտաբար Երերույք հնավայրը, ինչպես դրա նման անթիվ հայկական այլ հնավայրեր, շատ ընդարձակ է ու առեղծվածներով հարուստ, ուստի դեռ առատ ու պարարտ հող է պարունակում բազմաթիվ նոր գիտարշավների ու գիտական պրպտումների համար:

Patrick Donabedian

The Results of the 2013-2014 Archaeological Campaigns on the Site of Yereruyk

The investigations carried out since 2009 on the Early Christian and Medieval site of Yereruyk by a joint Armenian-French archaeological mission have already been presented through several public, published or forthcoming, and on-line reports (see notes n° 4-6). The aim of the present article is to give short information on the main results of the last campaigns of 2013 and 2014. They concern the three-nave basilica, its history, dating, hypotheses of reconstitution, the cemetery discovered on its southern and eastern sides, and the study of the tombs, the remains of memorial monuments preserved on this funeral-memorial area, the fence wall (“rampart”) which marks the eastern edge of the ecclesial area, with its abutments and “exedras”, the vaulted building to the North-East of the basilica, at the bottom of a small valley, and the remains of a “dam” which once crossed this valley, to the South-East of the church. The objective of the multidisciplinary approach developed by the LA3M together with the archaeologists of the Gyumri Regional Museum is to try to better apprehend the history of this enigmatic ensemble, the chronological and functional links between its components, the relations with its environment, and finally the reasons of the presence of such a large complex in an area now deprived, but probably actively involved, in the past, in the regional life, between Dvin, Vagharshapat and Ani.

